

İslâm Öncesi Orta Asya Sikkelerinde Görülen Çin Sikke Darbı Etkileri

The Influence of the Chinese coinage over the Pre-Islamic Coins of Central Asia

Gaybullah BABAYAR

International Turkic Academy (Astana/Kazakhstan)

E-mail: gaybullah@mail.ru

Some part of the pre-Islamic coins of Central Asia, including those belonging to 7th-8th centuries, have some features, specific to Chinese monetary system. In fact, the evidence of Chinese influence displayed by the coins of Bukhara and Samarqand, a little bit later by those of Chach (Tashkent), Farghana, Northern Tokharistan (South Uzbekistan-South Tajikistan), Otrar and Taraz (South Kazakhstan), about ten out of small oasis kingdoms of South-Eastern Jetisu/Semirech'e (Kyrgyzstan), belongs exactly to this period. The Chinese features of the coins of the kingdoms of Soghd, Samarqand, Bukhara, etc, could be produced by economic needs, however, from the perspective of the region as a whole, not only economic, but also political influence is quite obvious.

Key Words: Early Medieval Age, coins, Central Asia, petty kingdoms, Turkic Qaghanate, T'ang China, Sogdian traditions, Old Turkic titles, economic, cultural and political relations.

Giriş

İslâm öncesi dönemlere, özellikle miladî VII.-VIII. yüzyıllara ait Orta Asya sikkelerinin belirgin bir kısmında Çin sikke darbı özellikleri görülür. İlkın Buhara ve Semerkant, daha sonra Çaç (Taşkent), Fergana, Kuzey Toharistan (Güney Özbekistan-Güney Tacikistan), Otrar ve Taraz (Güney Kazakistan), Güney-Doğu Yedisu (Kırgızistan) bölgelerindeki onlarca küçük vaha hükümdarlıkları sikkelelerinde Çin etkilerinin görülmeye başlanması tam olarak bu dönemlere denk gelir. Peki, bu döneme kadar yaklaşık bin yıllık bir sikke darbı geleneğine sahip Orta Asya'nın Soğd (Semerkant, Buhara, Keş, Nahşep), Çaç, vs. gibi tarihî ve coğrafi bölgelerinde bu dönemde Çin geleneklerinin görülmeye başlamasının temelinde ne gibi amiller yatmaktadır?

Yaklaşık bir asırdan fazla vakit diliminde İslâm öncesi Orta Asya sikkeleri pek çok araştırmacı tarafından incelenmiş olup, TIESENHAUSEN, LERH, BERNŞTAM, MASON, SMIRNOVA, LIVŞITS, ZEYMAL, VAYNBERG, RTVELADZE, FEDOROV, NAYMARK, THIERRY, KAMIŞEV, KOŞEVAR, MUSAKAYEVA, BARATOVA, ŞAGALOV, KUZNETSOV, BABAYAROV, KUBATIN, vs. gibi tarihçi ve nümizmatik uzmanları Orta Asya sikkelerinde görülen Çin etkisi üzerinde durmuşlardır. Ancak, adı geçen bilim adamlarından hiçbirisi konuyu her yönüyle araştıran kapsamlı bir çalışma yürütmediği için Orta Asya sikkelerinde Çin etkisinin görülmesinin temelinde tam olarak ne gibi amiller yattığı belirlenmiş değildir. SMIRNOVA, RTVELADZE, KAMIŞEV ve yine birkaç nümizmatik uzmanı Orta Asya'daki bazı bölgelerin sikkelerini incelerken, bu gibi etkilerin temelinde siyasî, iktisadî ve kültürel amiller yattığına dair bazı görüşler bildirmişlerdir (Smirnova 1981: 35-45; Rtveldze 1987: 38). Onların bu tür görüşlerine kısmen katılmakla beraber bildirilen görüşlerden hiçbirisinin konuya tam olarak açıklık getiremediğini belirtmeliyiz.

Bilindiği gibi, İslâm öncesi dönemlerde Orta Asya, esas olarak şu iki çeşit yaşam tarzına sahip tarihî ve coğrafi bölgelerden oluşmaktaydı (bk. Resim III-IV):

I. Yerleşik yaşam tarzına sahip bölgeler:

1. Transsaksonya/Maveraünnehir (Amuderya-Sırderya arası ve ona bitişik topraklar)

2. Yedisu (Güney-Doğu Kazakistan-Kuzey Kırgızistan)

3. Doğu Türkistan (Tarım nehri havzaları/Şincan'ın merkezî toprakları)
4. Toharistan ve Kabilistan (tarihî Kuzey Hindistan/Pakistan ve Kuzey-Doğu Afganistan);
5. Horasan (esasen Kuzey-Doğu İran-Güney Türkmenistan).

II. Göçebe yaşam tarzı ağırlıklı bölgeler:

1. Altaylar
2. Cungarya düzlükleri
3. Şimdiki Kazakistan'ın kuzey ve merkezî toprakları
4. Aral ve Hazar denizi havzaları arası, vs.

Adı geçen Orta Asya bölgelerinin, yerleşik ve göçebe gibi farklı hayat tarzlarına ve farklı etno-kültürel ortamlara sahip olmasına rağmen esas olarak aynı siyasî çatı altında buldukları bilinmektedir. Örneğin, Orta Asya'nın belirgin bir kısmı milattan önceki son yüzyıllar ve miladî binyıllığın ilk çeyreğinde Hun ve Kuşan imparatorlukları egemenliği altında, miladî bin yılın ikinci yarısında Juan-Juan ve Eftalit (Ak Hun) imparatorlukları, VI-VIII. yüzyıllarda ise Batı Köktürk ve Türgeş kağanlıkları egemenliği altında bulunmuştur (Bregel 2003: 9-19; Echenhanglı 2013: 126).

Bunun yanı sıra, adı geçen göçebe yaşamlı bölgelerdeki onlarca boy ve boy-lar birliği halindeki her boy kendi başkanları tarafından, yerleşik bölgeler ise kendi yarı bağımsız yönetici hanedanları tarafından idare edilmiştir. Özellikle, Yedisu, Doğu Türkistan, Transsaksonya/Maveraünnehir, Horasan ve tarihî Kuzey Hindistan gibi Orta Asya'nın yerleşik yaşam ağırlıklı bölgeleri 20'den fazla irili ufaklı hükümdarlık (başka bir deyimle vaha devletleri veya küçük krallıklar/prenslikler) kendi yönetici hanedanlarına sahip olmakla birlikte adı geçen süper güçlerin egemenliği altında bulunmuşlardır. Erken orta çağlarda Orta Asya'nın mezkûr yerleşik bölgelerinde bu gibi küçük hükümdarlıklar kendi yönetimlerine sahip olmuşlardır (bk. Resim III-IV):

I. Amuderya-Sırderya nehirleri arası ve ona bitişik bölgeler (Transsaksonya/Maveraünnehir):

1. Soğd (Semerkant, Penç-Meymurg, Kuşaniye, İştihan, Kabüdan, Keş, Nahşep)

2. Buhara

3. Ustruşana

4. Çaç

5. Otrar

6. İsficab (Sayram)

7. Fergana

8. Harezm

9. Toharistan (Çaganiyan, Termiz, Belh, Güzgan, Kobadian, Huttel, Vahş, Bedehşan, vs.).

II. Horasan:

1. Merv

2. Dehistan

3. Gürgan

4. Herat, vs.

III. Tarihî Kuzey Hindistan:

1. Gandhara

2. Kabilistan

3. Zabulistan

4. Bamyân, vs.

IV. Yedisu. Bu tarihî bölgede Taraz, Suyab ve Nevaket şehirleri Batı Köktürk (568-740) ve Türgeş (699-756) kağanlıklarının başlıca şehirleriydi. Bununla beraber, bölgenin Çu ve Talas nehirleri havzalarında, birçok küçük yönetim bulunmuştur. Herhalde onlar Kulan, Aşpara, Meymurg, Nuzket, vs. gibi şehir devletçikleriydi (Zuyev 2002: 269-274).

V. Doğu Türkistan (Sincan):

1. Kumul (Ha-mi)
2. Turfan (Gao-çan)
3. Karaşehir (Yan-qı)
4. Kuça (Gui-zi)
5. Aksu (Gu-mo)
6. Kaşgar (Shu-le)
7. Hotan (Yu-tian).

İslâm öncesi dönemlerde darp olunan sikkeler işte bu vaha devletlerinin esas çoğunluğuna aittir (Smirnova 1981; Rtveladze 2002; Zeymal' 1994: 245-267; Baratova 1999: 219-292, vs.).

Adı geçen tarihî bölgelerden sadece Transsaksonya, Yedisu ve Doğu Türkistan'daki hükümdarlıkların sikkelerinde Çin etkisi görülmüş, Horasan ve tarihî Kuzey Hindistan sikkelerinde ise etki bulunmamaktadır (Göbl 1967). Bununla beraber Harezmi, Ustruşana, Nahşep ve Toharistan gibi Transsaksonya'daki birkaç hükümdarlıkta Çin sikke darbının özellikleri görülmemektedir (Rtveladze 2002).

Orta Asya'nın göçebe bölgelerinde ise bu dönemde alışveriş aracı sıfatıyla madenî (metal) paraların kullanılmadığı bilinmektedir.

Orta Asya sikkelerinde, Çin sikke darbu geleneğinin görülmesinin ne gibi amillerle ilişkili olduğunu incelemeye geçmeden önce, bu gibi etkilerin bölgenin hangi ülkelerinde, hangi biçimlerde karşımıza çıktığı üzerinde duralım. Bu sıralamada hangi bölgede daha erken veya daha geç dönemde Çin etkisi görüldüğü dikkate alınacaktır:

1. Buhara

Çin yıllıklarında 安國 *an guo* ve 捕喝國 *bu he guo* biçiminde geçen Buhara bölgesi, belirli bir tarihî ve coğrafi vilayet olarak merkezî Buhara, 畢國 *bi guo* 'Paykent', Vardana, Harğan (小安國/喝汗國 *xiao an guo/he han guo* 'küçük An') ve yine birkaç küçük hükümdarlıktan oluşmaktaydı. Onların hemen hemen hepsi kendi yerel sikke darbına sahip olmakla beraber, merkezî hâkimiyet niteliğindeki

Buhara hükümdarlığının yönetici hanedanı olan Buharhudatlar sülalesi (VI-VIII. yüzyıllar) tarafından bastırılan Sasanî İran'ı taklidî gümüş sikkeler iktisadî hayatta daha fazla değer taşımaktaydı (bk. Resim II, 19). Bu dönemde, hem Buhara hükümdarlığına, hem de bölgenin diğer küçük hükümdarlıklarına ait sikkelerde yerel gelenekler (hükümdar veya hükümdarlık adı ve unvanının geçtiği ya da kutsal tabirlerin bulundurulduğu Soğdça yazı, hükümdar veya yana yana bulunan hükümdar ve melike portresi, aslan veya deve tasviri, damga, ateş mihrabı, vs.) görülmektedir. Bu sikkelerde esas olarak Soğdluları ve Eski Türkleri andıran hükümdar tasvirlerinin (göz ve yüz biçimi, saç tarzı, kıyafeti), simgelerinin (damga, ateş mihrabı, totem hayvanlar) ağırlıklı olduğu anlaşılmaktadır (bk. Resim II, 20) (Baratova 1999: 219-239; Babayar 2007a: 54-58, 66-71, 86-88, 103-105, 115-117, 157-164, 175, 181-183).

Bunun yanı sıra, Buhara bölgesinin şu gibi sikkelerinde Çin sikke darbı özellikleri bulunmaktaydı:

1. Ön yüzünde Çince hiyroglifler, ters yüzünde de hiçbir işaretin bulunmadığı Çin tipi ortası dörtgen delikli sikkeler (bk. Resim I, 1).

2. Ön yüzünde Çince hiyroglifler, ters yüzünde ise yerel damga bulunan Çin tipi ortası dörtgen delikli sikkeler (bk. Resim I, 2).

3. Ön yüzünde Soğdça yazı ve haç işaretinin yer aldığı yerel damga, ters yüzünde ise herhangi bir işaretin bulunmadığı Çin tipi ortası dörtgen delikli sikkeler (bk. Resim I, 3).

4. Ön yüzünde Soğdça yazı ve yerel damga, ters yüzünde ise haç işaretinin bulunduğu Çin tipi ortası dörtgen delikli sikkeler (bk. Resim I, 4, 5, 6).

Çoğu araştırmacıya göre, Orta Asya sikkelerinde ilk Çin etkisinin görülmesi Buhara ile ilişkili olup, bu olay VII. yüzyılın ikinci çeyreğine denk gelir. Bilindiği gibi, Çin'de T'ang (唐朝) hanedanının yönetime başladığı ilk yıllarda, yani 621 yılında devlet tarafından 開元通寶 *kai yuan tong bao* 'Kai Yuan (döneminin) harcama parası' cümleleriyle yeni bronz sikke darbı yapılmıştır (Smirnova 1981: 35; Naymark 1996: 11-13). T'ang hanedanının bu yeni parası, Çin'in dışında da hemen

geniş bir yayılım göstermiş ve iktisadî yönden bu ülkeyle yakın ilişkisi olan memleketlerde görülmeye başlamıştır. Bu tür sikkelerin Çin'in dışında da darp olunduğu durumlar tespit edilmiştir.

Orta Asya'da, özellikle Soğd'da kısa bir dönem *kai yuan tong bao* sikkelerinin olduğu gibi, hiçbir değişime uğramadan darp olunduğu görülmektedir (bk. Resim I, 1). Sadece bu 'sahte T'ang sikkeleri' yapım tekniğine göre gerçek T'ang sikkelerinden çok az farklı olarak biraz kaba biçimde darp olunduğu anlaşılmaktadır. Bundan biraz sonra da ön yüzünde *kai yuan tong bao* tabirinin yer aldığı Çin tipi sikkelerin herhangi bir işaretin bulunmadığı arka tarafında Buhara damgası (𐰽) yer alan sikkeler darp olunmuştur (bk. Resim I, 2).

2. Soğd (Semerkant, Penç, Keş).

Milattan önceki ve miladî ilk bin yılın belirli bir kısmında Buhara bölgesini de barındıran Soğd (康國 *kang guo*), İslâm öncesi dönemlerde esas olarak merkezî hâkimiyet makamındaki Semerkant (颯秣建國 *sa mo jian guo*), Penç/Maymurg (米國/弭秣賀國 *mi guo/mi mo he guo*), Kabudan (劫咄那國 *jie da na guo*), İştihan (西曹 *xi cao* 'batı Cao'), Kuşaniye (何國/屈霜你迦國 *he guo/qu shuang ni jia guo*), Keş (史 *shi*), Nahşep (那色波 *na she bo*), vs. gibi birçok küçük hükümdarlıklardan oluşmaktaydı (Ekrem 2003: 128-130; Vaissière 2005: 120).

Adı geçen hükümdarlıkların esas çoğunluğu birkaç asırlık yerel sikke darbı geleneklerine sahip bulunuyordu (Zeymal 1994: 245-267). Özellikle, İslâm öncesi dönemlerde Semerkant, Keş ve Nahşep hükümdarlıklarının sikkelerinde yerel gelenekler (hükümdarlık ve hükümdar adının veya unvanının geçtiği ya da kutsal tabirlerin bulundurulduğu Soğdça yazı, hükümdar veya yana yana bulunan hükümdar ve melike portresi, hamle yapan aslanı öldüren insan veya at tasviri, damga, vs.) görülmektedir (bk. Resim II, 13-18). Semerkant, Penç ve Nahşep sikkelerinde Soğd ve Eski Türkleri andıran hükümdar tasvirlerinin (göz ve yüz biçimi, saç tarzı, vs.), Soğdça ve Türkçe unvanların, simgelerin (damga, totem hayvan at) ağırlıklı olduğu anlaşılmakta (bk. Resim II, 13-14, 16, 18), Keş sikkelerinde ise Sasanî İran'ına özgü bazı etkilerin olduğu bilinmektedir (bk. Resim II, 17).

Bununla beraber, VI. yüzyılın ikinci çeyreği ve VIII. yüzyılın ilk yarısında darp olunan aşağıdaki birkaç Semerkant, Penç ve Keş sikkelerinde Çin sikke darp geleneği görülmektedir:

1. Ön yüzünde Soğd yazısıyla Semerkant İhşidleri hanedanına mensup hükümdarlardan birinin adı ve unvanı, ters yüzünde Semerkant'a özgü damgaların bulunduğu ortası dörtgen delikli sikkeler (bk. Resim I, 7).

2. Ön yüzünde Soğd yazısıyla Penç hükümdarlarından birinin adı, unvanı ve hükümdarlık adı, ters yüzünde ise Penç'e özgü damgaların yer aldığı ortası dörtgen delikli sikkeler (bk. Resim I, 8-9).

3. Çin tipi ortası dörtgen delikli sikkeler. Bu tür sikkelerin ön yüzünde Soğd yazısıyla Penç hükümdarlarından birinin adı ve unvanı, ters yüzünde ise iki adet yerel damga bulunmaktadır (bk. Resim I, 10).

4. Ön yüzünde hükümdar başı tasviri, ters yüzünde ise hükümdarlık adı, hükümdar adı ve unvanı, damga bulunan Keş sikkeleri. Bu sikkelerin ters yüzünde, merkezde Çin sikkelerine özgü doğru dörtgen biçimli çizik bulunmaktadır (bk. Resim I, 11).

Çin etkisi daha erken görülen Semerkant Soğd sikkelerinden biri, ön yüzünde *kai yuan tong bao* tabiri, ters tarafında da Çin imparatoru Van Man (miladî 7-22) döneminde darp olunan Çince 刀 *dao* 'bıçak' hiyeroglifine benzer 𠄎 biçimindeki işaretin bulunduğu sikkelerdir. Bu tür işaretlerin görüldüğü sikkelerde Soğdça βγγ 'ilahi/kutsal' tabiri de yer almaktadır (bk. Resim I, 7). Üzerinde herhangi bir ima bulunmamasına rağmen nümizmat SMIRNOVA bu tür sikkeleri Semerkant hükümdarlığıyla ilişkilendirir (1981: 36).

Orta Asya sikkelerinde, Çince etkilerinin görülmeye başladığı tarihin daha sabit olarak gözlemlenebileceği sikke ise Çin yıllıklarında adı 世夫畢 *shi fu bi* ve 沙瑟畢 *sha se bi* biçiminde geçen Semerkant hükümdarı Şişpir (630-645) tarafından darp olunmuş olup, sikkenin ön yüzünde Soğdça yazıyla šyšpyr *MLK'* (İhşid Şişpir) tabiri, ters yüzünde ise yerel damgalar ve Çin'in Qin (秦朝) hanedanı (MÖ. 221-206) sikkelerine özgü 𠄎 ve ① gibi işaretler görülmektedir (bk. Resim I, 8).

3. Fergana

Çin yıllıklarında 罽汗國/跋賀那國 *po han guo/ba he na guo*, 寧遠 *ning yuan* biçimlerinde görülen Fergana, diğer Orta Asya bölgeleri gibi birkaç küçük hükümdarlıklardan oluşmaktaydı. Ancak, diğerlerinden farklı olarak Fergana'nın sikke darbını geç dönemlerde -miladî VII-VIII. yüzyıllarda- merkezî yönetici hanedanından başka sülalelerin kendi sikkelerini bastırıp bastırmadığı belirtilemeyen bölge olarak bilinmektedir. Gerçi bölgenin eski iskân yerlerinden Çin imparatoru Wu-di (MÖ 146-86) döneminde darp olunan Uşu sikkelerinin epey sayıda bulunmasına rağmen onların yerli ahali tarafından alışveriş aracı değil, süs eşyası olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır. Çin yıllıklarında “*Ta-Yüanlılar (Ferganalılar) Çin'den altın ve gümüş (satın) alarak onları sikke olarak değil, eşya yapımında kullanırlar*” bilgisi geçmektedir (Biçurin 1950: 188). Üstelik bu tür sikkelerin esas olarak Fergana'nın yerli sakinlerinin kabirlerinden, özellikle kadınların mezarlarından bulunması da bu görüşü tespit eder.

Şimdilik bölgede ilk yerel sikkeleri bastıran hanedan sıfatıyla Batı Köktürklerin bir dalı olan Fergana Aşina hanedanı bilinmektedir. Kendi sikkelerini VII. yüzyılın birinci çeyreğinden başlayarak darbeden bu hanedanın ilk sikkelerinde unvan ve kutsal tabirlerden oluşan Soğdça ve Köktürkçe yazı, Eski Türkleri andıran hükümdar başı tasviri (ince bıyıklı, hafif çekik gözlü, yuvarlak yüzlü, saçları omuzuna uzatılmış) ve Aşina damgası bulunmaktadır (bk. Resim II, 8). Şu gibi Fergana sikkelerinde ise Çin darp gelenekleri hissedilmektedir:

1. Ön yüzünde Soğd yazısında *x'γ'n* ‘kağan’ unvanı ve Aşina damgası, ters yüzünde ise *βrγ'n* ‘Fergana’ adı görülen ortası dörtgen delikli sikkeler (bk. Resim I, 13).

2. Ön yüzünde Soğdça *prn* ‘kut’ sözcüğünün bulunduğu, ters yüzü ise yazısız ve tasvirsiz ortası dörtgen delikli sikkeler.

4. Çaç (Taşkent)

Çin kaynaklarında 石國 *shi guo* ‘taş ülkesi’ veya 柘折 *zhe zhe* ‘Çeç memleketi’ biçimlerinde kaydedilen Taşkent bölgesi de Orta Asya'nın diğer yerleşik bölgeleri gibi birkaç yarı bağımsız küçük hükümdarlıktan oluşmaktaydı. Ancak, Soğd'dan

farklı olarak Çaç bölgesindeki hükümdarlıkların kendi sikkelerini darp ettirdikleri veya aksi belli değildir.

Sikke darp işi miladın ilk yüzyıllıklarına dayanan Çaç bölgesinde İslâm öncesi sikkelerinde epey karmaşık bir durum göze çarpar. Miladî VI-VIII. yüzyıllarda darp olunan sikkelerin belirgin bir kısmının yerel hanedanlara, büyük bir kısmının ise Batı Köktürk kağanlığına ait olması söz konusudur. Bu dönemde Soğd yazısında *c'cynk xwβw* 'Çaç hükümdarı' unvanıyla şu gibi 3 hanedanın kendi sikkelerini darp ettirdiği bilinmektedir (Rtveladze 2006: 55-56, 58, 73, 78-86; Babayarov 2007a: 40-44, 52-53, 64-65, 74, 79-80):

1. Kendine özgü damga () ve 'Çaç hükümdarı' tabirinin bulunduğu hükümdar başı tasvirli sikkeler (bk. Resim II, 6).

2. Kendi damgası () ve *tk'yn c'cynk xwβ* 'Çaç hükümdarı Tegin' (bk. Resim II, 4) veya *yнк' ryttyр c'cynk xwβw* 'Çaç hükümdarı Yanga-Elteber' unvanının bulunduğu Eski Türkleri andıran hükümdar tasvirli sikkeler.

3. Geleneksel Çaç damgası () ve *tōwn c'cynk xwβ* 'Çaç hükümdarı Tudun' unvanı hem de Eski Türkleri andıran, taç giymiş hükümdar tasvirli sikkeler (bk. Resim II, 5).

Bu sikkelerin son ikisinin Köktürkçe unvan taşınması, hükümdar tasvirinin fizikî yapısının Eski Türkleri andırması ve yazılı kaynaklardaki bilgiler bu hanedanların Batı Köktürk Kağanlığı ile bağlantılı olduğuna işaret etmektedir (Biçürin 1950: 313-314; Chavannes 1903: 140; Smirnova 1981: 431).

Çaç bölgesinin adı geçen yerel hanedanlarından ikisinin sikkelerinde şu gibi Çin sikke darbı etkisi görülmektedir:

1. Ön yüzünde Soğd yazısıyla *c'cynk xwβw* 'Çaç hükümdarı' yazısı ve yerel damga () , ters yüzünde herhangi bir işaret bulunmayan Çin tipi ortası dörtgen delikli sikkeler (bk. Resim I, 14).

2. Ön yüzünde Soğd yazısıyla Eski Türkçe *yncw 'yr tkyn* 'Yençü El-Tegin' unvanı, ters yüzünde ise Soğdça *prn* 'kut' sözcüğünün bulunduğu Çin tipi ortası dörtgen delikli sikkeler (bk. Resim I, 15).

Çin etkisinin görüldüğü, ancak Çaç'ta basılmasına rağmen Çaç'ın yönetici hanedanlarına değil, Batı Köktürk Kağanlığına ait olduğu anlaşılan sikkeleri de şöyle sınıflandırmak mümkündür:

1. Ön yüzünde Soğdça yazıda $\beta\gamma x' \gamma'n$ 'İlahi Kağan' tabirinin yer aldığı, ters yüzünde ise herhangi bir işaretin bulunmadığı ortası dörtgen delikli sikkeler (bk. Resim I, 16).

2. Ön yüzünde Soğdça yazıyla $prn \beta\gamma x' \gamma'n$ 'İlahi kut (sahibi) kağan' tabirinin bulunduğu, ters yüzünde ise hala okunamayan Soğdça bir sözcüğün yer aldığı sikkeler (bk. Resim I, 17-18).

Batı Köktürk kağanlığına ait bu iki sikke çeşidi hem yapım tekniği, hem de içeriğiyle Fergana'da darp olunan Aşina hanedanının diğer bir dalına ait sikkelerle benzerlik taşımaktadır. Yaklaşık 150 yıldan fazla bir vakit diliminde (570'li yıllardan VIII. yüzyılın ilk çeyreğine kadar?) 20'den fazla çeşitte sikke bastıran Batı Köktürk sikkelerinin esas çoğunluğunda Çin etkisi görülmemektedir. Özellikle,

$zpyw$ 'yabgu' (bk. Resim II, 1)

$cpyw x' \gamma'n$ 'Cabgu kağan'

$twnn x' \gamma'n$ 'Ton-Kağan' (bk. Resim II, 3)

$tr\delta w x' \gamma'n$ 'Tardu kağan'

$twn cpyw x' \gamma'n$ 'Tun Cabgu kağan' (bk. Resim II, 2)

$cpyw x' \gamma'n yrpy \acute{s}p'r$ 'Yelbi İşbara (?) Cabgu-Kağan'

gibi hükümdar adlarıyla hem de belirli bir etno-siyasî ad olarak $twrk x' \gamma'n$ 'Türk kağanı' tabiriyle darp olunan erken dönem Batı Köktürk sikkelerinde Çin gelenekleri hiç görülmemektedir (Rtveladze 2006: 90-94; Şagalov-Kuznetsov 2006: 75-78, 81, 91-905, 100-106; Babayarov-Kubatin 2013: 47-50).

Diğer taraftan, Batı Köktürklerin ilk sikkelerinde Bizans imparatorluğuna özgü darp gelenekleri baskın bir biçimde hissedilir (Babayarov-Kubatin 2013: 47-58). Bu dönem, Batı Köktürk sikkelerinde hükümdar ve melike (hatun) tasviri

sıkça bulunmakta olup, onların tasvirleri yan yana (portre), bağdaş kurarak oturmuş veya atlı hükümdar ve Hatun ona eşya (kadeh?) tutmuş biçimde betimlenmiştir (bk. Resim II, 1-3, 14). Kağanlığın Çin etkisinin bulunmadığı diğer sikkelerinde ise at, atlı, iki hörgüçlü deve tasvirleri yansıtılmıştır (Babayarov 2013: 336, 338-341).

5. Otrar

Çin kaynaklarında 波臘 *bo la* biçiminde, Soğd ve Arap kaynaklarında Farab ya da Tarband olarak kaydedilen Otrar, Sırdeya nehrinin orta havzasında bulunan bir vaha devletçiydi. Kendi sikkelerini VII. yüzyılda darp etmeye başlayan bu hükümdarlığın ilk sikkelerinde de başlangıçta Soğd ve Eski Türk gelenekleri (yan yana bulunan hükümdar, melike hem ve totem hayvan-aslan tasviri, Soğdça yazıda Köktürklere özgü unvan 'δpw x'γ'n twtwx 'Alp kağan Tutuk'u', damga, vs.) görülmektedir (bk. Resim II, 7). VIII. yüzyılın ilk yarısında darp olunan Otrar sikkelerinde ise aslan tasviri ve Türgeş kağanlığına özgü damga yer almaktadır (Burnaşeua 2010: 317-326).

Otrar'ın sadece şu sikkesinde Çin etkisi bulunmaktadır:

1. Ön yüzünde Soğd yazısında 'Alp Kağan Tutuk'u' unvanı ve ✕ biçimli damganın yer aldığı, ters yüzünde ise herhangi bir işaretin bulunmadığı sikkeler (bk. Resim I, 19).

6. Kuzey Toharistan

Çin kaynaklarında 賭貨邏國 *du huo luo guo* biçiminde geçen Toharistan bölgesi, bu kaynaklardan anlaşıldığı gibi, irili ufaklı 27 adet hükümdarlıktan oluşmaktaydı. Şimdiki Güney Özbekistan, Güney Tacikistan ve Kuzey Afganistan topraklarını barındıran Toharistan'da Çaganıyan, Termiz (Güney Özbekistan), Kumed, Huttel, Kobadian, Vahş (Güney Tacikistan), Belh, Kunduz, Guzgan, Şibirgan (Kuzey Afganistan) ve s. gibi hükümdarlıklar bulunmakta olup, onların esas çoğunluğu kendi sikke darbına sahipti (Göbl 1967; Zeymal' 1994: 245-267).

Toharistan sikkelerinin belirgin bir kısmında Yunan yazısı temelli Baktri alfabesi kullanılmakta, bir kısım sikkelerde de Pehlevî (Orta Fars) ve Eski Hint yazıları yer almaktaydı. Bununla beraber sadece Çaganıyan/Kuzey Toharistan

sikkelerinde Soğd yazısının da kullanıldığı bilinmektedir (Babayar 2007b: 193-194).

İslâm öncesi dönemlerde Toharistan sikkelerinde yerel gelenekler bulunmakla beraber, sikkelerin bir kısmında Sasanî İran'ı sikkelerine özgülükler (yapım tarzı, hükümdar adı ve unvanın geçtiği veya kutsallık atfeden Pehlevî yazısı, Sasanî hükümdarları tasvirini taklit, ateş mihrabı, vs.) (bk. Resim II, 23-24, 29) ile birlikte Köktürlere özgü gelenekler de (hükümdar tasvirinin Eski Türkleri andırması, yan yana bulunan hükümdar ve melike tasviri, unvan, damga) kendini hissettirmektedir (bk. Resim II, 22, 25-28). Bununla beraber, Kuzey Toharistan sikkelerinde Soğdça yazıların bulunması Köktürk kağanlığı faaliyetiyle bağlantılıdır (Baratova-Livşits 2002: 21-23; Babayarov-Kubatin 2009: 80-81).

Toharistan sikkelerinde Çin etkisi fazla görülmemekte, sadece Vahş sikkeleri ortası yuvarlak delikli olarak bastırılmış olup, bazı araştırmacılarca Çin etkisi olarak açıklanmaktadır (bk. Resim I, 20-21).

7. Yedisu

Orta Asya'daki Çu, Talas ve İli nehirleri arası (Güney-Doğu Kazakistan ve Merkezi ve Kuzey Kırgızistan toprakları) bugünün tarihçileri tarafından 'Yedisu bölgesi' olarak adlandırılmaktadır. İslâm öncesi dönemlerde ahalsinin belirli bir kısmı Türkler ve Soğdlulardan oluşan bölgede Soğd yazı kültürü ağırlık kazanmaktaydı. Yedisu'da da birkaç irili ufaklı hükümdarlıklar veya şehir-devletçikleri bulunmakta, VII. yüzyılın ikinci yarısı ile IX. yüzyıl arasında buraların Türk ve Soğd asıllı yöneticileri Soğd yazısında Eski Türkçe ve Soğdça unvanlarla kendi sikkelerini darp ettirmektedirler (Thierry 1999: 331-340; Kamışev 2008; Koşev 2010: 11-32; Eleuov et al 2014).

İşin ilginç tarafı, bir iki örnek hariç, birçok çeşitten oluşan Yedisu sikkelerinin esas çoğunluğu Çin sikke darbına özgü biçimde ortası dörtgen delikli olarak bastırılmış, bazı sikkelerde ise Çince 院 *yuan* işareti yer almıştır (bk. Resim I, 24). Esas çoğunluğu Türgeş Kağanlığı (699-756) döneminde ve ondan sonraki dönemlerde darp olunan Yedisu bölgesi sikkelerinde şu gibi unvan ve damgalar yer almaktadır (Eleuov et al 2014: 10; Lurye 2013: 220-230; Kamışev 2002: 100-110; Koşev 2010: 26):

1. a. Türgeş Kağan (*twrkyš x'γ'n*); b. Arslan-Erkin (*'rsln 'yrk'yn*); c. Xutav (*xwt'w*): (bk. Resim I, 22-24).

2. a. Yınal Alp (*yn'l 'rp*); b. Tun-Erkin (*twn 'yrkyn*): (bk. Resim I, 25-26).

3. El-Çor (*'yr cwr*): (bk. Resim I, 27; II, 35).

4. Kut-Çor (*xwt cwr*): (bk. Resim I, 28; II, 36).

5. Farnt-mah xuvu (*prntm'x xwβw*): (bk. Resim I, 29; II, 34).

6. Arslan Kül-Erkin (*'rsln kywl 'rk'yn*): (bk. Resim I, 30).

7. Arslan Bilge-Kağan (*'rsl'n pylk' x'γ'n*): (bk. Resim I, 31).

8. Karluk-Kağan (*x'rlwx x'γ'n*): (bk. Resim I, 32) ve s. (bk. Resim I, 33).

Yukarıda kısaca tanıttığımız nümizmatik malzemelerden anlaşılacağı üzere, İslâm öncesi dönemlerde, özellikle miladi VII-VIII. yüzyıllarda darp olunan Orta Asya sikkelerinde, hem geleneksel ve yerel (esas olarak Soğd, Harezmi ve Baktri gibi Doğu İran dilli yazılar, kısmen ise Köktürk yazısı, tasvir, vs.) etkenler, hem de dış (Sasanî İran'ı, Bizans ve Çin) etkenler görülüyordu. Nitekim Çaç, Otrar, Yedisu, Fergana, Ustruşana, Soğd (Semerkant, Pañç, Keş, Nahşep) ve Çağaniyan/Kuzey Toharistan sikkelerinde Soğd yazısı ve yerel tasvirler (hükümdar tasviri, damga, hayvan tasvirleri) görüldüğü gibi, Harezmi bölgesinde Eski Harezmi yazısı ve bölgeye özgü tasvirler (hükümdar başı, atlı hükümdar ve at tasvirleri, damga) yer alıyordu (Vaynberg 1977: 12-26). Toharistan ve Kabilistan sikkelerinde ise Baktri, Pehlevi (Orta İran) ve Eski Hint yazıları ve çeşitli tasvirler (hükümdar başı, kurt, boğa ve diğer efsanevî hayvanlar, damga) bulunmakla beraber, süje ve motiflerde Sasanî sikkeleri özelliklerinin yer aldığı göze çarpıyor. Bölgenin Baktri yazılı bazı sikkelerinde ise Bizans imparatorluğuna özgü tabirler görülüyordu (*Fromo Kesaro 'Rum Kayseri'*) (Litvinsky-Harmatta 1996: 382).

Yukarıda da vurgulandığı gibi, esas olarak Yedisu, Transsaksonya (Maveraünnehir) ve Kuzey Toharistan sikkelerinde Soğd gelenekleri (yazı, unvan ve kutusallık ifade eden tabirler, toponimler, hükümdar tasvirinin fiziki yapısı), sembolik işaretler (ateş mihrabı, damgalar) ile birlikte Eski Türklere özgülükler (Kök-

türkçe yazı ve işaretler (Fergana, Yedisu), insan tasvirlerinin Eski Türkleri andıran fiziki yapısı, Türk devletçilik geleneklerine has motif ve süjeler, unvanlar, boy damgaları, vs.) halis veya karışık bir biçimde görülmekteydi.

Bunlar özellikle, Çaç, Fergana, Soğd ve Kuzey Toharistan'daki hükümdarlıkların sikkelerinde fazlaca hissedilmektedir. Transsaksonya bölgesinin güney komşusu olan tarihî Kuzey Hindistan (Gandhara, Kabilistan, Zabulistan) sikkelerinde ise Köktürlere özgü bazı belirtiler (unvan, sembolik işaretler) bulunmasına rağmen (bk. Resim II, 22-29) (Göbl 1967, 140-141, 143, 167-168, 182, 192) tasvirlerde Eski Türk etkisi fazla göze çarpmamaktadır (Kabilistan sikkelerinde 'kurt başı' ve 'boğa' tasviri istisna) (Harmatta-Litvinsky 1996, 377-378; Babayarov-Kubatin 2013, 112-114, 116, Tab. I, 4, 6).

Yine, yukarıda kısaca tasnif edilen nümizmatik malzemelerinden anlaşıldığı gibi, esas olarak Yedisu, Fergana, Otrar, Çaç, Soğd sikkelerinde, kısmen ise Kuzey Toharistan sikkelerinde Çin sikke özellikleri (teknik yapımına göre sikke ortasında dörtgen deliğin bulunması, bazı sikkelerde Çince hiyerogliflerin görülmesi) söz konusudur.

Peki, aynı dönemde Orta Asya sikkelerinde yerel Soğd ve Eski Türk geleneklerinin halis veya karışık bir biçimde bulunmasının yanı sıra Çin, Sasanî İran'ı ve Bizans sikke darbına özgü dış etkilerin görülmesi ne gibi gerekçelere dayanmaktadır? Toharistan, Buhara, Keş, Nahşep gibi bazı Orta Asya hükümdarlıklarının kendi sikkelerinde Sasanî İran'ı sikke darbını taklit etmelerinin temelinde (yapım tekniği, Pehleviçe sözler) simgeler bulundurması görülür (bk. Resim II, 17, 19, 23-24, 29). Onların coğrafi yönden Sasanîlere yakın veya komşu olmaları sebep olarak düşünülebilir. Ya da, adı geçen hükümdarlıkların siyasî yönden Batı Köktürk kağanlığına bağlı olması veya onlardan ayrımlarının yönetiminde da Türk asıllı hanedanların bulunması onların sikke darbına Eski Türk etkisini sağlamış olabilir.

Buna benzer durum, yani Çaç, Otrar, Fergana ve Soğd (özellikle Semerkant, Pañç, Meymurg, Nahşep) sikkelerinde Köktürk geleneklerin daha fazla hissedilmesi bu hükümdarlıklarda Köktürk siyasî etkisinin daha derin olmasıyla açıklanabilir. Nitekim Çin, Soğd, Arap ve Fars yazılı kaynaklarından anlaşıldığı gibi,

VII.-VIII. yüzyıllarda Çaç ve Fergana'da Köktürk asıllı iki hanedan hüküm sürmüştür (Biçurin 1950-1953, I: 319; Tabari 1987: 269; Livşits 1962: 80-85; Skaff 2002: 365; Babayarov 2007a: 40-50).

Bunun yanı sıra, Otrar'da Köktürk Kağanlarının naipleri - *Tutuklar*, Semerkant ve Penç'te Türk-Soğd karışımı hanedanlar (bu son hükümdarlıklarda yöneticiler Köktürk kağanlarının kızlarıyla evlenerek sihri bağ kurmuşlardı - *yazar*) yönetimde bulunmuşlardır (Chavannes 1903: 185, 305; Livşisç 1979: 56-69; Skaff 2002: 364-372; Vaissière 2005: 199-202).

Böyle bir siyasî durum hâkim olmasına rağmen Orta Asya'nın birçok hükümdarlıklarında Çin sikke darp geleneğinin görülmesi veya görülmemesi ne gibi şartlarla açıklanabilir?

Yukarıda, bu çalışmamızın 'Buhara' ve 'Semerkant' bölümlerinde kısaca durulduğu gibi, bu etkenlerin esas amillerinden biri iktisadî olabilir. Muhtemelen, Orta Asya iktisadi hayatında tüccar Soğdluların yoğun olarak yaşadığı bölge olan Soğd'un baş merkezlerinden Buharalı ve Semerkantlı tüccarlar, Çin'de baş gösteren gelişmelerden, özellikle para reformundan haberdar olmuşlar ve Çin paralarının uluslararası para dolaşımındaki değerini göz önünde bulundurarak kendi ülkelerinde bu tür sikkelerin taklidini yapmaya başlamışlardır. Yani, ilk olarak 630'lu yıllarda bu gerçekleşmiştir. Anlaşılan, fazla zaman geçmeden, yani 640'lı yıllarda adı geçen hükümdarlıkların yöneticileri kendi yerel sikkelerinin yapımında da Çin sikke darbına uymuşlardır. Böylece, Soğd hükümdarlarının bu eylemlerinin siyasî değil, iktisadî çıkarlardan dolayı gerçekleştiğini açıklayabiliriz. Ancak, öyleyse "neden onların aynı anda hem Çin tipi, hem de yerel (Soğd-Köktürk karışımı) tiplerde sikke darp ettikleri" veya "niçin tam olarak Çin tipi sikke yapımına geçmedikleri" sorusunun da cevaplanması gerekecektir.

Herhalde burada bir 'siyasî bir gerekçe' ile karşı karşıyayız. Yani aynı tarihlerde Soğd'da hala Batı Köktürk kağanlığının siyasî nüfuzu etkili olup, Buhara ve Semerkant gibi esas vasallar 'kendi efendilerine saygı' veya vasallık ifadesi olarak sikkelerinde Köktürk geleneklerini bulundurmaya da göz ardı etmemekteydiler. Bazı Semerkant sikkelerinde hükümdarın omuza kadar uzatılmış veya örülmüş

saçlı olarak tasvir olunduğu ve ‘kağan’ unvanının bulundurulduğu görülür (bk. Resim II, 13).

Penç sikkelerinde ise, Köktürk kağanları gibi uzun saç bırakmış hükümdar ve onunla yan yana betimlenen melikenin (hatun) simgesel olarak Eski Türk ideolojisini yansıtmalarının yanı sıra sikkenin ters yüzünde ‘hatun’ unvanının yer alması bunun açık örnekleridir (bk. Resim II, 14). Nitekim “Bei-shi”, “Sui-shu” ve “T’ang-shu” gibi Çin yıllıklarında “*Kang (Semerkant) yöneticisinin saçını ördüğü, yerli ahalinin ise saçlarını tıraş ettirdikleri*” vurgulanmaktadır (Biçurin 1950: 271, 281). Burada biz, Amerikalı araştırmacı SKAFF’ın belirttiği gibi, Köktürklerin kendi üstünlüğünün ifadesi sıfatıyla vasal hükümdarlardan onların geleneklerine uymalarını istemeleri gibi bir uygulamaya tanık olmaktadır (2002: 101).

Sadece 650’li yılların sonuna gelindiğinde durumun değiştiği, Soğd ve diğerleri üzerinden Batı Köktürklerin nüfuzunun zayıfladığı bir durum söz konusudur. Yani bu tarihten 750’li yıllara kadar darp olunan Semerkant sikkelerinde Çin yapımı sikkelerin baskın olduğu, Köktürk etkilerinin ise aksine azaldığı görülmektedir. Bilindiği gibi, 657 yılında T’ang komutanlarından biri *Su Ding-fan*, epeydir Çin’e karşı savaş sürdürmekte olan Batı Köktürk kağanı *Aşina He-lu* (* Uluğ)’u (651-657) tutuklamak için askeri sefere çıkar ve onu *Su-ye* (Suyab) nehri havzasında yenilgiye uğratar. Oğlu ile birlikte *Şi-go* (Çaç) hükümdarı *Şune Şe* (Şad)’ın yanına kaçan *Aşina He-lu*, buradaki *Su-tu* (Uşturket) şehri yöneticisi *İn-ye Ta-kan* (İnel-Tarhan) tarafından tutuklanarak Çinlilere teslim edilir (Biçurin 1950-1953, I: 292).

Aşina He-lu’nun akıbetinden sonra T’ang İmparatorluğu, Batı Köktürk kağanlığındaki mevcut yönetim geleneklerinden kaynaklanarak ‘yeni idarî taksimleri’ yapar. Kağanlık topraklarında 3 genel askerî valilik (protektorat) tesis olunur:

1. Doğu Türkistan’ı da kendi içerisine alan *Gun-lin* valiliği
2. Tanrı dağlarının kuzeyindeki geniş toprakları içeren *Meng-çi* valiliği
3. Tanrı dağlarının batısındaki topraklar, yani *Po-si* (İran)’a kadar ulaşan toprakları ihtiva eden *An-si* valiliği (bk. Resim IV).

Ancak, görünüşten T'ang hanedanının bu idarî düzeni Orta Asya'nın her yerinde aynı etkide olmadığı, daha çok bölgenin coğrafi yönden Çin'e yakın ülkelerinde, yani adı geçen 3 askerî valilikten ikisinde - Gun-lin ve Meng-çi valiliklerinde siyasî yönden kendini daha belirgin hissettirdiği anlaşılmaktadır. T'ang hanedanı, Batı Köktürk kağanlığındaki mevcut idarî düzen 'On Ok' sistemini olduğu gibi bırakır, ancak On Ok Boylar birliğinin *Nu-şi-pi* kanadına *Aşina Bu-jen'i* (657-667) kağan atayarak ona karargâh sıfatıyla Suyab şehrinde Meng-çi (Hao-çi) garnizonunu tesis eder (Biçurin 1950-1953, I: 292). On Ok Boylar Birliği'nin *Tu-lu* kanadına ise İstemi (Şi-tien-mi)'nin beşinci göbek torunu olan *Aşina Mi-şe* (657-662) Kağan olarak tayin edilerek karargahı Talas'ta olan Gun-lin garnizonu düzenlenir. Aslında adı geçen kağanların her ikisi 'kukla kağanlar' olup, aynı vakitte onlar adı geçen garnizonların askerî valisi görevini yapmaktaydılar (Biçurin 1950-1953, I: 292-293; Klyaçornıy 1985: 165-168; Taşağıl, 1999: 97; Ekrem 2003: 111).

Böylece, Çin, *Aşina* hanedanının siyasî varlığına son vermemiş, aksine bu hanedanın meşruluğunu koruyarak onun aracılığıyla, hem Batı Köktürk kağanlığının merkezî topraklarını, hem de onun egemenliği altındaki Orta Asya vaha devletlerini denetimde tutmaya çalışmıştır. Aynı yöntemi daha sonra Orta Asya'da yeni bir süper güç olarak ortaya çıkan Tibet İmparatorluğu'nun da uygulamaya çalıştığı görülür. Doğu Türkistan vaha devletleri üzerinde etkili olan Tibet hükümdarlarının Batı ülkelerinde kendi etki çemberini genişletmek için *Aşina* hanedanını desteklediği bilinmektedir (Malyavkin 1988: 321).

Batı Köktürk kağanlığının düştüğü bu durum, yani Suyab'daki *Aşina* hanedanının siyasî yönden Çin'in üstünlüğünü kabul etmesi, o dönemin sikke darbına da yansımış olmalıdır. Örneğin, *Aşina* hanedanının *Çaç* ve *Fergana*'da bastırdıkları sikkelerinde yerel gelenekler (tasvir, vs.) azalarak sikke yapım tekniğinde Çin'e özgü biçimde ortası dörtgen delikli *x'γ'n* 'kağan' unvanlı sikkelerin darp olunmaya başlaması (bk. Resim I, 13) bu tür siyasî değişimlerin sonucu olmalıdır. Ancak, bu tür sikkelerin *Fergana* hariç, *Çaç* ve diğer bölgelerde fazla bulunmaması kağanların ve onların vasallarının bu siyasî gelişmelere fazla özen göstermedikleri kanısını da uyandırmaktadır.

Batı Köktürk asıllı *Çaç* Teginleri hanedanına ait sikkelerden bir çeşidinde Çin biçiminde ortası dörtgen delik ve onun etrafında Soğd yazısıyla *yncw 'yr tkyn*

'Yençü El-Tegin' unvanının bulundurulduğunun görülmesi, bunun yanı sıra, Çaç'ın diğer yerel hanedanları sikkelerinden ise sadece bir çeşidinde Çin yapımı tekniğin fark edilmesi (bk. Resim I, 14-15), ancak, bu tür sikkelerin arkeolojik kazılarda sayıca az bulunması bu kanıyı güçlendirmektedir.

T'ang hanedanının Orta Asya'da yeni idari düzeni uygulamaya koydukları ilk yıllarda, hem Batı Köktürk kağanlarının, hem de onun vasallarının bu düzene özen gösterdikleri, ancak; sonradan boy gösteren siyasî gelişmelerin bazen duruma farklı yön verdiğini düşündürmektedir. Yani Orta Asya hükümdarlıklarının sikke darbında kendi geleneklerini devam ettirmeleri, Çin etkisinin ise bazı yerlerde fazlaca görülmesi, bazı yerlerde ise aksi olması bu görüşe sevk etmektedir.

Bununla beraber, T'ang hanedanının tesis ettiği askerî valilik merkezlerine coğrafi yönden yakın bölgelerde Çin etkisi diğerlerine nazaran oldukça derin gibidir. Herhalde, Gun-lin garnizonunun bulunduğu Talas bölgesine nispeten yakın Fergana ve Otrar sikkelerinde Çin sikke darp geleneğine fazlaca uyulması bu varsayımı güçlendirmektedir. Muhtemelen, VII. yüzyılın ikinci yarısı ile VIII. yüzyılın ilk yarısında darp olunan Fergana sikkelerinde Köktürlere özgü özelliklerin (uzun saçları omuzuna kadar uzamış biraz çekik gözlü, yuvarlak yüzlü hükümdar başı tasviri, Köktürk yazısı, vs.) kaybolarak Çin tipi ortası dörtgen biçimindeki deliğin bulundurulduğu sikkelerde sadece x'γ'n 'kağan' unvanı ve Aşina damgasının yer alması bu durumla ilişkilidir (krş. Resim I, 13; II, 8). Eski Türklere özgü totem hayvan-aslan tasvirinin yer aldığı, 'δpw x'γ'n twtwx "Alp-Kağan Tutuk'u" unvanlı Otrar sikkelerinde de adı geçen tasvirin kaybolması ve Çin sikke yapımına uyularak dörtgen deliğin etrafında sadece adı geçen unvanın ve Otrar damgasının bulundurulmasında da muhtemelen böyle bir durum söz konusudur (krş. Resim I, 19; II, 7).

Biraz yukarıda değinildiği gibi, T'ang hanedanının yeni idarî düzenine, hem Batı Köktürk kağanlarının, hem de kağanlığa bağlı yerel vaha hükümdarlıklarının başlangıçta daha sıkı uydukları, ancak; onların oynak siyasî durumlardan yararlanarak Çin'e farklı yaklaşımlarda buldukları anlaşılmaktadır. Aşina hanedanının bazı temsilcilerinin, T'ang imparatorları tarafından tayin olunmalarına rağmen bazen Çin'e karşı isyana kalkışmaları başka türlü açıklanamaz. Örneğin,

adı geçen Aşina Mi-şe (662) ve daha sonra ise Aşina Yüan-chin'in (690) çeşitli bahanelerle T'ang yöneticileri tarafından hapis edilmeleri herhalde onların isyana kalkışmalarından ileri gelmekteydi (Biçurin 1950-1953, I: 294-295; Malyavkin 1988: 320-321).

İslâm öncesi Orta Asya sikkelerine Çin etkisi meselesinde ilginç olan Ustruşana, Nahşep ve Harezmi hükümdarlıkları sikkelerinde Çin sikke tekniğinin hiç görülmemesidir (bk. Resim II, 10-12, 16, 18, 31-33). Oysa adı geçen üç hükümdarlık da bu dönemde diğerleri gibi aynı siyasî kaderleri paylaşmakta, birer yarı bağımsız yönetime sahip olmakla birlikte, Batı Köktürk Kağanlığının birer vasalı durumundaydılar. Hatta onlardan ikisinde-Ustruşana ve Nahşep'te Türk ve Türk-Soğd karışımı hanedanlar bulunmakta (Smirnova 1981: 26, 425, 428; Gritsina 2000: 43) ve onlar buraların geleneksel sikke darbını devam ettirmekteydiler. Bulduğu coğrafya yüzünden Harezmi hükümdarlığının, hem Batı Köktürklerin merkezî bölgelerinden, hem de Çin etkisinden epey uzakta olması, burasının geleneksel sikke darbını korumasını sağlamış olabilir, ancak; kalan diğer ikisi için böyle bir açıklama söz konusu olamaz. Hele hele Çağ ve Fergana'nın hemen yanı başında bulunan Ustruşana hükümdarlarının neden Çin taklidi sikkeler darp ettirmedikleri düşündürücüdür. Herhalde VII-VIII. yüzyıllar arasında veya en az VIII. yüzyılın ilk çeyreğine kadar Ustruşana ve Nahşep hükümdarlarının bölgenin siyasî hayatına diğerlerine nazaran fazla faal katılmadıkları onların sikkelere de yansımış olabilir.

Harezmi'ye gelince, bu hükümdarlık, bölgenin kültürel ve siyasî hayatında kendine özgü yer edinmiş, diğerlerine nazaran daha merkezîleşmiş ve gelişmiş bir sikke darbu geleneği bulunduruyor ve ahalisi uluslararası ticarete etkili bir yapıya sahipti. Yeri gelmişken, konuyla ilişkili bir tarihî olay üzerine duralım. Bizans kaynaklarında 560'lı yıllar sonlarına doğru Köktürk kağanlığına elçi olarak gelen Bizans temsilcilerinin kendi memleketlerine geri dönerlerken vassal hükümdarların onların refakatında Bizans'a elçi yollamak istediği kaydı geçer. Onlar bu amaçla Kağanlığa müracaat ettiklerinde, Türk kağanının mevcut vassal hükümdarlıklardan sadece Hvalisililere (Harezmi) izin verdiği bilinmektedir (Şyuev 1995: 33-38). Anlaşılacağı gibi, Köktürkler, aslında eli altında bulunan hükümdarlıkların yabancı ülkelere, özellikle döneminin süper güçlerine kendi kafasına

göre elçi yollamaları veya diplomasi ilişkilerini sürdürmelerine karşı olmuştur. Herhalde, Kağanlığın eli altındaki Toharistan, Buhara, Semerkant, Çaç, Fergana vs. bölgelerin Çin'e elçi göndermelerinin hız kazandığı tarihlerin VII. yüzyılın ikinci yarısı ile VIII. yüzyılın ilk çeyreğine denk gelmesi de Batı Köktürk denetiminin zayıfladığı durumlarla bağlantılıdır. Bazı Soğd yöneticilerinin Çin'e elçi yollaması bundan daha erken tarihlere (630-640'lı yıllara) denk gelir; ancak, bu tarihlerde de Kağanlığın iç kargaşalarla uğraşarak yönetimde sarsıntılar yaşadığı dönemlerdir. Burada vasalların kendi başlarına hareket etmeye kalkışmaları veya Kağanlığın denetimine bazen fazla boyun eğmemeleri gibi durumların da ortada olduğu göz ardı edilemez.

Çin yıllıklarında 605 yılında, yani kağanlığın egemenlik altına alınalı 50 seneye yakın bir vakit geçtiği tarihlerde Şi (Çaç) hükümdarının *Tu-jüe* (Köktürk)lerle anlaşmazlığa düştüğü ve Batı Köktürk yöneticisi Şe-güi'in Çaç'a sefer yaparak buranın yöneticisini öldürdüğü ve yerine Te-le Tien-çi (Tegin)'i naip sıfatıyla bıraktığı vurgulanır (Chavannes 2007: 192-193, k. 171). Buna benzer, "T'ang-shu" yıllığında Chen-guan döneminde (627-649) Batı Köktürklerden Kan Mo-he-du (*Tun Bahadır)'un, *Po-han-na* (Fergana) hükümdarı Ki-pi'yi öldürdüğü ve yönetimin Aşena Shu-ni'nin eline geçtiği kaydedilmiştir (Biçurin 1950-1953, II: 319). Bunlar hariç, aynı yıllıklarda Batı Köktürk yöneticisi Tu-lu Kağan'ın 640'lı yıllarda *Kang-chü* (Soğd)'a saldırarak *Mi* (Meymurg) hükümdarını bozguna uğrattığından bahsedilmektedir (Biçurin 1950-1953, I: 287; Chavannes 2007: 91). Bunun yanı sıra, adı geçen kağanın *Tu-ho-lo* (Toharstan)'a, daha sonra ise *İ-wu* (Hami/Kumul)'a askerî sefer düzenleyerek buraları elde ettiğine dair bilgiler bulunur (Biçurin 1950-1953, I: 287; Chavannes 2007: 91).

Bu tür bilgiler, Orta Asya küçük hükümdarlıklarının, fazla askerî güce sahip olmamalarına rağmen (Çin yıllıkları, onların asker sayısının genelde 1000 ile 5 bin civarında olduğunu yazar!) (Biçurin 1950-1953, II: 274-276, 287), bazen kendi efendilerine aykırı hareket ettikleri, böyle durumlarda bazen herhangi bir süper gücün himayesine sığındıklarını düşündürmektedir.

Sonuç

Öncelikle konunun hala daha içerikli ve daha topluca bir biçimde incelenmeye muhtaç olduğunu vurgulamalıyız. Buraya kadar kısa bir şekilde incelediğimiz Orta Asya'nın İslâm öncesi sikke darbında Çin etkisinin görülmesi hakkında şu gibi öngörüşleri bildirmekle yetineceğiz:

1. 20'den fazla küçük vaha hükümdarlıklarından oluşan Orta Asya ve civarı bölgelerde bulunan her yerel hanedan, belirli bir 'dengeli siyaset' yürütmeye özen gösterirdi. Hepsi kendi çıkarlarından yola çıkarak o veya bu gibi süper gücün yanında yer alır, destek arar, durum el verdiği takdirde yön değiştirir, böylece kendi varlığını korumaya çalışırlardı. Dolayısıyla, bu durum onların sikke darbına da yansımış olmalıdır. Özellikle, genel olarak yerel geleneklerin korunmasının yanı sıra, sikke yapımında yabancı etkenlerin görülmesi bu ihtimali destekler. Buradaki Batı Köktürk özellikleri (tasvirler, sembolik işaretler, unvan, vs.) ile birlikte aynı vakitte Çin, Sasanî İran'ı ve Bizans gibi süper güçlere has etkilerin birçok vaha hükümdarlıkları sikkelerinde zaman zaman görülmesi veya yer değiştirmesi söz konusudur.

2. Semerkant, Buhara, vs. gibi Soğd devletçikleri sikkelerinde Çin etkisi daha çok iktisadî çıkarlarla açıklanabilir, ancak; bölge genelinde bakılırsa burada sadece iktisadî değil, siyasî etkenlerin de yer aldığı aşikârdır.

3. Bazı yabancı etkiler dönemin kültürel etkisi, daha doğrusu ideolojik ortamı ile açıklanabilir. Toharistan, Buhara, Keş-Nahşep ve Harezm sikkelerinde İran etkilerinin görülmesi, Sasanî İran'ının adı geçen bölgelere coğrafî yönden yakın olması ve bundan kaynaklanan kültürel etki söz konusudur. Bunun yanı sıra, bu tür etkilerde etno-kültürel ve ideolojik ortam da göz önünde bulundurulmalıdır.

4. 650'li yıllarının sonlarına doğru T'ang İmparatorluğu, Orta Asya'da kendi idarî düzenini uygulamaya çalışmış, ancak; bölgenin yerel yönetim şekline, bilhassa sikke darbına müdahale etmemiştir. Yerel sikkelerde Çin yapım tekniğinin genel ve köklü bir biçimde görülmemesinin yanı sıra, sikkelerde Çin imparatorlarına herhangi bir gönderimin yapılmaması (Çince imparator adı veya unvanın görülmemesi veya sembolik işaretlerin bulundurulmaması) da bunu ispatlar.

5. Öyle görünüyor ki, T'ang Çin'inin uygulamalarından sonra da, yani 650'li yıllardan 8. yüzyılın ilk çeyreğine kadar geçen vakit diliminde de Orta Asya vaha hükümdarlıkları kendilerinin esas efendisi olarak hep Batı Köktürk kağanlığını tanımışlardır. Bölgede Kağanlığa özgü *Elteber* ve *Tudun* unvanlı görevlilerin (aslında naiplerin) bulunması (ki, bu durum esas olarak Soğd dilli (VIII. yüzyılın ilk çeyreğine ait A-14, V-17, V-18 no.lu Muğ dağ Soğdça belgeleri) ve VII-VIII. yüzyıllara ait çeşitli Baktri dilli belgeler hem de sikkelere de yansımıştır), devlete ait belgelerin başlama formülünde baş yönetici olarak 'kağan' unvanının geçmesi (örneğin 639, 639, 678, 682, 710'lu yıllara ait Baktri dilli belgeler) (Sims-Williams 2000: 74, 82, 88), bazı yerel hükümdarların kağan adına sikke bastırmaları (örneğin, Toharistan, Semerkant, Fergana, Otrar) bu ihtimali güçlendirmektedir.

Kaynakça

BABAYAR, G. (2007a). Köktürk Kağanlığı Sikkeleri Kataloğu, Ankara: TİKA Yayınları.

BABAYAR, G. (2007b). Drevnetyurkskiye monetı çaçskogo oazisa (VI-VIII vv.), Taşkent.: Izdetal'stvo Natsional'noy Biblioteki Uzbekistana İmeni Alişera Navoy.

BABAYAR, G. (2013). "The Imperial Titles on the Coins of the Western Turkic Qaghanate", Markaziy Osiye Tarihi Zamonaviy Mediyevistika Talkininda: Prof. R. MUKMINOVA Hotirasiga Bağışlanadi, Yanı Naşr, Taşkent: 330-348.

BABAYAR, G.; A. KUBATIN (2009). "Rol' sogdiyskogo yazıka v zapadno-tyurkskom kaganata", Endangered languages and History, Foundation for Endangered Languages in collaboration with the Academy of sciences of Tajikistan (Proceedings of the 13. FEL Conf. 24-26 Sept. Tajikistan, Horog, 2009), Eds. H. NAZAROV; N. OSTLER, Taşkent: 80-83.

BABAYAR, G.; A. KUBATIN (2013a). "Byzantine Impact on the Iconography of Western Turkic Coinage", Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae, 66/1: 47-58.

BABAYAR, G.; A. KUBATIN (2013b). "Coins of the Turkic Dynasty of Kabul and Gandhara", Altaistics and Turkology, 4: 109-120.

BABAYAR, G.; A. KUBATIN (2014). Oçerki po istorii i numizmatikye zapadno-tyurskogo kaganata (çast 1), Saarbrücken: LAP Lambert Academic Publishing.

BARATOVA, L. (1999). “Alttürkische Münzen Mittelasiens aus dem 6.-10. Jh. N. Chr. Typologie, Ikonographie, historische Interpretation”, *Archäologische Mitteilungen aus Iran und Turan*, 31: 219-292.

BARATOVA, L. C.; V. A. LIVŞITS (2002). “O sogdiyskih nadçekanah na sasanidskih monetah i podracaniyah im”, *Kul’turnoye naslediye sredney azii*, 21-26.

BIÇURİN, N. Y. (1950-1953) *Sobraniye svedeniy o narodah, obitavşih v sredney azii v drevniye vremena, I-III*, Moskova-Leningrad: Izd. AN SSSR.

BOBOYEROV, G. (2010). *Çoç Tarihidan Lavhalar (İlk Urta Asrlar)*, Taşkent: Yarlı Naşr.

BREGEL, Y. (2003). *An Historical Atlas of Central Asia*, Leiden-Boston: Brill.

BURNAŞEVA, R. Z. (2010). “Izabrazitelnyy motiv l’va na monetax çaça i otrarskogo oazisa kontsa VII- naç. VIII v.”, *Kazakistan i evraziya skvoz’ veka, istoriya arheologiya, kul’turnoye naslediye, sbornik nauç. trudov posvyasç, 70-let. so dnya rocdeniya adak. Natsional’noy Akademii nauk Respubliki Kazahstan K. M. BAYPAKOVA, TOO “Arheologičeskaya ekspertiza”*, Almatı: 317-326.

CHAVANNES, E. (1903). *Documents sur les Tou-Kiue (Turcs) occidentaux*, St.-Petersbourg.

CHAVANNES, E. (2007). *Çin Yıllıklarına Göre Batı Türkleri*, Çev. M. Koç, İstanbul: Selenge Yayınları.

ECENHANGLI, B. (2013). *Turki Tarihına Katıstı Köne Kitay Derekközderi*, Astana: CŞS “Prosper Print”.

EKREM, E. (2003). *Hsüan-Tsang Seyahetnamesi’ne Göre Türkistan*, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara. (Yayımlanmamış Doktora Tezi)

ELEUOV, M. et al (2014). *Doıslâmskiye monetı taraza*, Almatı: El-Farabi Adındaki Kazak Milli Üniversitesi.

GÖBL, R. (1967). *Dokumente zur Geschichte der Iranischen Hunnen in Baktrien und Indien. Band I*, Wiesbaden: Otto Harrassowitz.

GRITSINA, A. A. (2000). *Usruşanskiye Bili*, Taşkent: Fan.

HARMATTA, J., V. A. LITVINSKY (1996). “Toharistan and Gandhara under Western Turk Rule”, *History of Civilizations of Central Asia*, Ed. V. A. LITVINSKY, Vol. 3 (The crossroads of civilizations: A.D. 250 to 750), Paris: 367-401.

KAMIŞEV, A. M. (2008). Vvedeniye v numizmatiku kirgıztana: u ebnoye posobiye, Bi kek: Raritet Info.

KLYAŞTORNIY, S. G. (1985). Genealogiya i hronologiya zapadnotyurkskih i tyurgeşkih kaganov VI-VIII vv.”, Iz istorii dorevolyuցionnoo kirgıztana, İlim, Frunze: 165-168.

KOŞEVAR, V. G. (2010). “Nahodki monet na territoriy: ot drevnosti do srenevekov’ya”, Vestik Mitsay, 12: 11-32.

LIVŞITS, V. A. (1962). Sogdiyskiye Dokumentı c gori Mug.  teniye, Perevod, Kommentariy, Vip. II, Moskva: Izdatel’stvo “Nauka” Glavnaya Redaktsiya Vosto noy Literaturı.

LIVŞITS, V. A. (1979). “Praviteli pa a (sogdiytsı ı tyurki)”, Narodı azii i afriki, 4: 56-69.

LUR’YE, P. (2013). “Karluki i yaqları v sogdiyskoy numizmatike semire ’ya”, Tyurkologı eskiy sbornik 2011-2012, Moskva: 220-230.

MALYAVKIN, A. G. (1989). Tanskiye hroniki o gosudarstvah tsentral’noy Azii: tekstı i issledovaniya, Novosibirsk: “Nauka” Sibir. otd.

NAYMARK, A. (1996). “Christians in Pre-Islamic Bukhara: Numismatic Evidence”, nnual Central Eurasian Studies Conference. Abstracts of Papers 1994-1996, Indiana University, Bloomington: 11-13.

RTVELADZE, E. V. (1987). Drevniye monetı sredney azii, Ta kent: Izdatel’stvo literaturı i iskusstva imeni Gafura Gulyama.

RTVELADZE, E. V. (2002). Drevne i rannesrednevekovıye monetı istoriko-kul’turnıh oblastey Uzbekistana, Tom 1, Ta kent: Media Land.

RTVELADZE, E. V. (2006). İstoriya i numizmatika  a a (Vtoraya polovina III, seredina VIII v. n.  .), Ta kent: Media Land.

SIMS-WILLIAMS, N. (2000). Bactrian Documents from Northern Afghanistan, I: Legal and Economic Documents, Oxford: Khalili Collections.

SKAFF, J. K. (2002a). “VI-VIII. Asırlarda Türkistan Vahalarında Batı Türk H kimiyeti”, Türkler, Eds. H. C. G ZEL et al, Vol. 2, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara: 97-106.

SKAFF, J. K. (2002b). “Western Turk Rule of Turkestan’s Oases in the Sixth through Eighth Centuries”, Türkler, Eds. H. C. GÜZEL et al, Vol. 2, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara: 364-372.

SMIRNOVA, O. I. (1981). Svodniy katalog sogdiyskih monet: bronza, Moskva: Izdatel'stvo "Nauka" Glavnaya Redaktsiya Vostochnoy Literaturi.

STARK, S. (2002). "Nomaden und Seßhafte in Mittelasien- und Zentralasien", Grenzüberschreitungen: Formen des Kontakts zwischen Orient und Okzident im Altertum, Ed. M. SCHUOL, Steiner Verlag, Stuttgart: 363-404.

STARK, S. (2008). Die Alttürkenzeit in Mittel- und Zentralasien. Archäologische und historische Studien, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.

ŞAGALOV, V. D.; A. V. KUZNETSOV (2006). Katalog monet çaça III-VIII vv., Taşkent: Fan.

ŞYUVEN, P. (1995). "O vizantiyskih posol'svah k pervim tyurkskimpravatelyam Sogda (Problema onomastiki i toponimiki)", *Obtsestvenniye Nauki v Uzbekistane*, 1-2-3: 33-38.

TABARI (1987). İstoriya at-tabari, İzbranniye otrivki (Per. s arab. V. İ. VELYEVA et al), Taşkent: FAN.

TAŞAĞIL, A. (1999). Gök-Türkler II, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

THIERRY, F. (1999). "Sur les monnaies des Türghesh", *Coins, Art and Chronology*, Eds. M. ALRAM; E. DEBORAH, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien: 331-349.

THIERRY, F. (2002). "The Currency in the Turkish Khanates from the Turgish to the Great Uygur (9th Century)", *Türkler*, Eds. H. C. GÜZEL et al, Vol. 2, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara: 751-762.

VAISSIÈRE, É. de La (2005). *Sogdian traders: a history*. Translated by J. WARD, Leiden-Boston: Brill.

VAYNBERG, I. B. (1977). *Moneti Drevnego Horezma*, Moskva: Izdatel'stvo "Nauka" Glavnaya Redaktsiya Vostochnoy Literaturi.

ZEYMAL', E.V. (1994). "The Circulation of Coins in Central Asia During the Early Medieval Period (Fifth-Eighth Centuries A.D.)", *Bulleten of the Asia Institute, New Series*, 8: 245-267.

ZUYEV, YU. A. (2002). *Ranniye Tyurki: Oçerki istorii i ideologii*, Almatı: Dayk-Press.

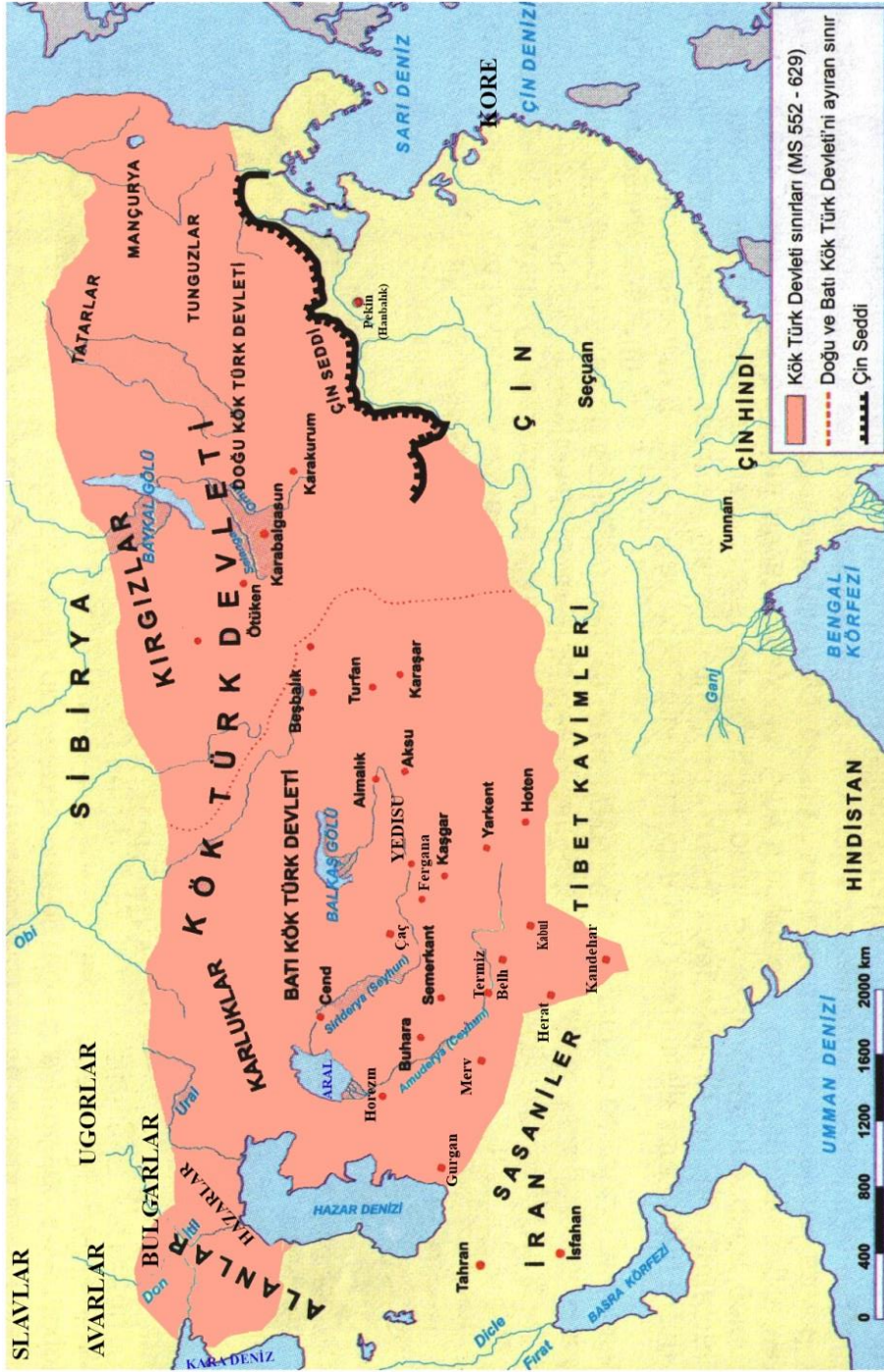
Resim I

Çin tipi İslâm öncesi Orta Asya sikkeleri

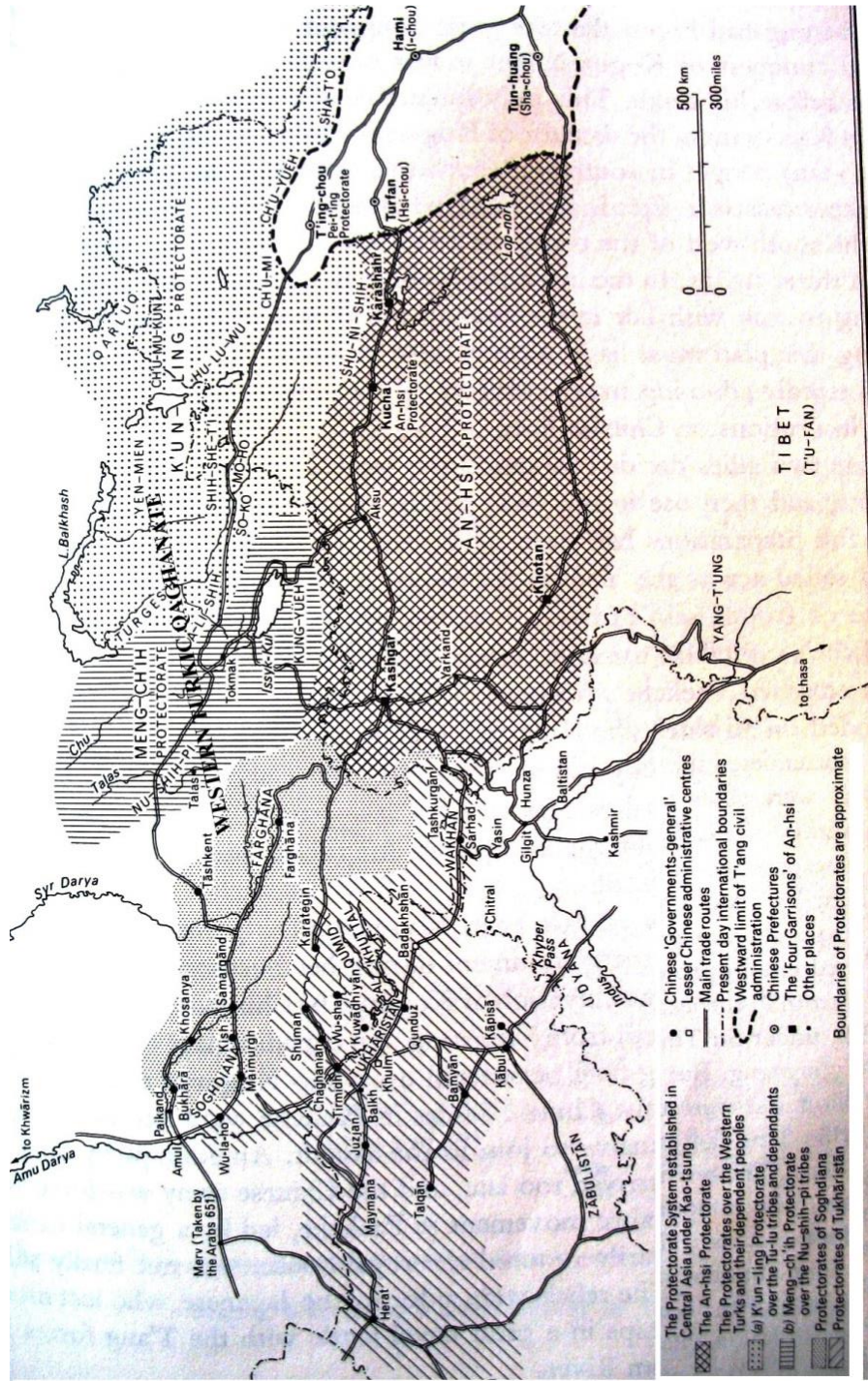
Resim II

İslâm öncesi Orta Asya sikkelerinin bazı örnekler

Resim III

Köktürk kağanlığının sınırları (VI. yüzyıl ile VII. yüzyıl sonu)

Resim IV

İmparator Gao-Zun döneminde Çin'in Orta Asya vasalları (The Cambridge History of China, Vol. 3, 1993, Map 8)